

Хэсэг 18

1911 оны Монголын үндэсний хувьсгал ба сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба хутагт

Оохнойн Батсайхан

Редакторын тайлбар: Профессор О.Батсайхан илтгэлдээ Монголчууд 1911 онд Манжийн дарангуйллаас салж, тусгаар тогтнолоо сэргээхэд Төвдийн Далай Ламтай эн зэрэгцэх Монголын VIII Богд Жавзандамба хутагтын гүйцэтгэсэн үүрэг гавьяаг тодруулан өгүүлсэн байна. Тэрээр энэхүү үйл явдал нь Монголчуудын хувьд сүүлийн 300 жилийн хугацаанд болсон хамгийн чухал үйл явдал хэмээн үнэлжээ. Сталины эрин үе, социалист нийгмийн үед VIII Богд Жавзандамба болон бурханы шашныг үгүйсгэн нухчин дарах зэргээр Монголын түүхийг хэт үзэл сурталд автуулан, ташаа өнцгөөс харан тайлбарлаж байсан тул түүний энэхүү үнэлэлт нь өнөө үед Монголчуудад өөрийн үнэ цэнэ, түүхийн үнэнийг сэргээн ирээдүй рүү урагшлахад туйлын чухал юм.

Профессор О.Батсайхан VIII Богд Жавзандамба Монгол Улсаас Орос, Хятад улсуудтай харилцах харилцаа болон дотоодын сурвалжит нөлөө бүхий ноёд, аймгуудын хоорондын харилцааг амжилттайгаар зохицуулан удирдаж, Монголын тусгаар тогтнолыг сэргээхэд ухаалаг, алс хэтийг харсан улс төрийн идэвхтэй үүрэг гүйцэтгэсэн хэмээн дүгнэсэн байна. Тэрээр өөр бусад тайлбаруудын талаар сөхөхдөө түүхийн олон эх сурвалжуудыг иш татсан нь цаашидын томоохон ажлуудын суурь болоод зогсохгүй Монголын түүхийг тайлбарлан тайлах чухал холбоос болжээ.

Товч танилцуулга

1911 оны 12 дугаар сарын 29-ны өдөр Монголчууд Манж гүрнээс салж, бие даан тусгаар тогтносноо дэлхий дахинд

албан ёсоор зарлаж, Богд Жавзандамба хутагтыг Монгол Улсын эзэн хаанаар өргөмжилсөн билээ.¹

1911 оны үндэсний хувьсгалын талаарх гадаад, дотоодын олон эрдэмтдийн бүтээлийн ололтонд түшиглэн 2007 оноос эхлэн монголчууд бид жил бүрийн 12 дугаар сарын 29-ны өдрийг үндэсний тусгаар тогтнолын өдөр болгон тэмдэглэж байхаар боллоо. Түүх судлалд зөв хандлага гарч, үзэл сурталжсан түүхээ эргэн харж эхэллээ. Богд Жавзандамба хутагтын тухайд социализмын жилүүдэд хэрхэн бичиж байсан хийгээд социализмын дараах жилүүдэд эл талаар гарсан өөрчлөлтийн талаар энд өгүүлэх болно.

1911 оны үндэсний хувьсгалын урьдчилсан нөхцөл

Монголд өөрийн амьдралын 50 шахам жилийг өнгөрүүлсэн Оросын нэрт дипломатч Яков Шишмарев бүр 1885 онд монголчуудын талаар бичихдээ: “Хэрэв Монголчуудыг нэгтгэх ямар нэгэн нөхцөл байдал бий болбол Халхчууд түүнийг тэргүүлэх нь гарцаагүй. Үүнд олон учир буй боловч хамгийн гол нь Халхад бүх монголчууд, халимагуудын шүтэн бишрэгч Авид Жавзандамбын хойд дүр хүрэлцэн ирж сууж буй явдал² хэмээн онцлон тэмдэглэжээ.

Хутагтыг Монголоос бус Төвдээс тодруулж, өөрөөр хэлбэл монгол бус төвд хүн Хутагтаар Монголд суулгаж, түүнд ямар нэгэн эрх мэдэл Манжийн хаанаас олгохгүй байсан хэдий ч Хутагтын нэр хүнд Монголд үнэхээр их агуу байсан. Тэрээр өөрөө шууд үйл ажиллагаа удирдах хүн биш боловч зөвхөн

¹ О.Батсайхан Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба: Амьдрал ба домог, нэмж баяжуулсан хоёр дахь хэвлэл, УБ., 2011 он

² Донесение Русского консула в Урге Шишмарева о положении Монголии, июль 1885 "Сборник географических топографических и статистических материалов по Азии Военно" ученого комитета Главного Штаба Вып., 22, СПб.8 1886, с. 154 -160; Очерки торговых и пограничных сношений с Монголией в период 1861-1886 гг и современное положение страны. Государственный архив Читинской области Ф.1 об, оп. 1, д.3292; Отчет о 25 летней деятельности Ургинского консульства 1886, Единархова Н.Е. Русский консул в Монголии., Иркутск., 2001 г.

Монголоор зогсохгүй бусдын хувьд хүчтэй зэвсэг нь болж чадах хүн”³ хэмээн тэмдэглэснийг анхаарах нь зүй болов уу.

Богд Жавзандамба хутагт 1909 онд буулгасан нэгэн лүндэндээ: “эдүгээ манай Монголын шашин төрөө бататган, газар нутгаа хамгаалж, өнө удаан амар жаргалтай суухын аргыг бодох цаг болов. Зүгээр сууж энэ тухайг алдан өнгөрүүлбээс эрх жаргалтай суух байтугай, элдэв зовлонг үзэж газар шороогоо ч эзэмшиж чадахгүй болно. Энэ учрыг мэдсээр байж та бүгдэд эс сануулбаас монгол тоотон бүгдээрээ миний найман дүрийг шүтэж тахисны тус үгүй болох тул би мэдсэнээ хэлэхгүй зүгээр сууж төвдөхгүй... Үүнийг танай олон ноён түшмэд арга юуг сайтар бодож тус тусын санаж бодсоноор нэн даруй над илтгэ”⁴ хэмээжээ.

1911 оны 7 дугаар сард Хүрээнд болсон ноёдын нууц зөвөлгөөний тухай мэдээ олонтой байдаг билээ. Харин уг зөвөлгөөнийг “Богдын гэрт болж, тэрээр уулзалтыг даргалжээ”⁵ хэмээн Бээжинд сууж байсан Америкийн Элчин сайдын яамнаас Засгийн газартаа ирүүлсэн нот бичигтээ мэдээлж байжээ. Энэ мэдээ бол уг арга хэмжээн дэх Богдын оролцоог давхар нотолж буй хэрэг буй за.

1911 оны 10 дугаар сарын 21-ны өдөр Хүрээнд ирээд байсан Добданов хэмээх нэгэн буриадаас В.Котвичид бичсэн захидалд Монголын улс төрийн байдлын тухай бичиж, “Халхын амьдралын ирээдүйн бүх шанс ганцхан Богд хааны гарт байна. Түүний улс төрийн мэргэн ухаан одоо хэр тодорхойгүй байна”⁶ гэсэн байна.

Добданов Богдын тухай өгүүлэхдээ: “Хутагтын хувьд

³ Государственный архив Читинской области Ф.1 об, оп. 1, д.3292 л. 21

⁴ Т.Төмөрхүлэг Наймдугаар Жавзандамба хутагт ямар хүн байв, Утга зохиол урлаг, 1990 оны дөрөвдүгээр сарын 6-ны дугаар

⁵ Р.Болд Монголын тусгаар тогтнолын талаарх АНУ-ын үзэл хандлага, байр суурь, бодлого (1910-1973) сэдэвт докторын диссертаци, 2007 он, 24 дэх тал

⁶ В.Котвичийн хувийн архиваас олдсон Монголын түүхэнд холбогдох зарим бичиг, Судлан хэвлүүлсэн акад.Б.Ширэндэв, эрхэлсэн акад.Ш.Нацагдорж, УБ., 1972, 70 дахь тал

Монголын хаанаар өргөмжлөгдсөн явдал нь санамсаргүй хэрэг бус байлаа. Тэрбээр олон жилийн турш бараг л тийм байсан юм. Тэрээр дэлхий дахины өмнө Монголын хаан болохоо харуулахыг олон жилийн турш тогтмол, болгоомжтой, бодлоготойгоор бэлтгэсэн юм. Ийнхүү болсон эргэлт нь бүхэлдээ Хутагтын мэргэн бодлого, түүний төрийн нарийн ухааны шижим юм”¹ хэмээн онцлон тэмдэглэжээ. Энэ бол чухамдаа Монголчууд бидний олж харахгүй байгаа эсвэл олж харсан ч хэлж зүрхлэхгүй байгаа түүхэн үнэн хэмээн үзүүштэй.

Мөн түүнчлэн Добданов Котвичид бичсэн захидалдаа: Монголын үндэсний хувьсгал нь Манжийн эрх баригчдад ихээхэн хүнд цохилт өгч, чингиснээрээ Хятадын хувьсгалд тус дэмжлэг үзүүлсэн хэрэг хэмээн дүгнээд чухамдаа бол Хятадууд Монголчуудын үүнд нь талархал илэрхийлж, ядаж л тэдний одоо үүссэн нөхцөл байдлыг хүлээн зөвшөөрөх учиртай² болохыг тэмдэглэжээ. Энэ асуудал бол 1911 оны Монголын үндэсний хувьсгалыг цаашид улам нарийн судлууштай болохыг харуулж буй нэгэн чухал асуудал яах аргагүй мөн билээ. Чухамдаа манжийн эрх баригчид Хятадын хувсгалын эсрэг тууштай арга хэмжээ авч эсэргүүцэл үзүүлээгүй нь Манж гүрний эзэмшлийн бүр зах хязгаар нутагт хүртэл хувьсгал гарч, энэ үйл явцыг эсэргүүцэх боломж хомс гэдгийг тэдэнд ойлгуулсан нэгэн хүчин зүйл нь Монголын 1911 оны хувьсгал хэмээн үзэхэд болохгүй гэх газаргүй мэт.

---

¹ В.Котвичийн хувийн архиваас олдсон Монголын түүхэнд холбогдох зарим бичиг, Судлан хэвлүүлсэн акад.Б.Ширэндэв, эрхэлсэн акад.Ш.Нацагдорж, УБ., 1972, 92 дахь тал

² В.Котвичийн хувийн архиваас олдсон Монголын түүхэнд холбогдох зарим бичиг, Судлан хэвлүүлсэн акад.Б.Ширэндэв, эрхэлсэн акад.Ш.Нацагдорж, УБ., 1972, 92 дахь тал

1911 оны Монголын үндэсний хувьсгалын оргил буюу 12 дугаар сарын 29-ны өдөр VIII Богд Жавзандамба хутагтыг Монгол улсын эзэн хаанаар өргөмжилсөн нь

Энэ үйл явдлын талаар уг ёслолын ажиллагаанд оролцогчийн байр сууринаас бичиж үлдээсэн, маш сонирхолтой бүтээл бол Г.Навааннамжил авгайн Өвгөн бичээчийн өгүүлэл³ болой. Тэрээр бичихдээ: “Мөнөөхөн өвлийн дунд сарын шинийн есөн болж ирэв. ...Их Хүрээний төвийн шар ордны тэнд очиж, мориноос буугаад их хаалганы өмнө хүрэхэд олон хүн хуралдаж, үнэхээр нүд алдам их байв. Отго жинс, хүрэм, эрээн дээлтэй ноёд, түшмэд, хутагт хувилгаад, лам нар жагсан хүлээж байна. Богд, Цагаан дарын хамт их ёслолоор явж ирэхэд тэдгээр хуралдагсад сөгдөн, нам гүм. Богд хатны хамт, шар өнгөтэй алтан туг бүхий дөрвөн дугуйтай гоё орос тэргэнд сууж, хиа лам найман хүн тэргийг дамнан хөтөлж явна. Өмнө нь донир, сойвон, бараа бологч зэрэг том лам нар жагсан явах ба улаан хуйтай сэлэм зүүсэн хоёр гурван хар ноён зам удирдана. Олон шадар цэрэг замын хоёр талаар буу зэвсэгтэй, ёслолын хувцастай жагсан явна. Богд, хатны хамт шар ордны дунд хаалгаар явж, орд гэртээ ормогц тэдгээр ноёд, лам нар цөмөөр дагалдаж ороод шадар ихээхэн ноёд, лам нар нь бүгд орд гэрт орж очсон байна. Бусад ноёд нь төрийн ордны өмнө зогсож хүлээнэ”⁴ хэмээжээ.

Богд, эх дагина хоёр хар үнэг гэдэг үнэт үстэй малгайд очир жинс хадаж, эрээн дээл, булган цоохор хүрэм өмсөж, явганаар шадар ноёд, сойвон, донир нарыг дагалдуулан хойноо шар торгон ба алтан саа луу хээт шүхэр хоёр тогосны өдөн шүхэр нэг, ийм гурван шүхрийг бариулж, өмнө нь донир ба улаан хуйт сэлэм зүүсэн хар ноён хоёр хүн удирдан, мөнөөхөн бэлтгэсэн шар торгон зам дээгүүр алгуурхнаар алхуулан

³ Г.Навааннамжил Өвгөн бичээчийн үгүүлэл, УБ., 1956: Улсын хэвлэлийн газар

⁴ Г.Навааннамжил Өвгөн бичээчийн үгүүлэл, УБ., 1956: Улсын хэвлэлийн газар

явахад нь шадар ноёд дөрвөн хүн Богд, эх дагинын хоёр талаас нь түшиж хүндэтгэн явна. Богд, эх дагинын хамт Очирдара гэдэг дуганд ороод хойш явж төрийн ордонд орж очив. Төрийн ордонд бараалхан орох эрх бүхий ихээхэн хутагт хувилгаад, хан, ван, бээл бээс гүн засаг тайж нар цөм дагалдан орцгоов.

...төрийн ордноос хуучин хүрээний монгол сайд байсан бэйс Пунцагцэрэн гартаа нэлээд том бичиг барьж ирээд хишиг тараах зарлиг буув гэж өндөр дуугаар хэлнэ. Мөнөө түшмэл, бичээч зэрэг хар лам хүмүүс цөм чимээ аниргүй болон сөгдөнө. Бээс Пунцагцэрэн тэрхүү хишиг тараах зарлигийг уншиж л байв. Үг нь ер тодорхой сонсдохгүй, чинээгээрээ чих тавьж сонсвол: Богдыг Монгол Улсын наран гэрэлт түмэн наст Богд эзэн, Цагаан дарыг улсын эх гэж өргөмжилж, оны цолыг Олноо өргөгдсөн гэж нэрийдэж, Их Хүрээг улсын төв Нийслэл Хүрээ болгон Монгол улсыг байгуулж, дэлгэр их ёслолыг явуулав¹ хэмээжээ.

Манжич Л.Дэндэв 1911 онд Монгол тусгаар тогтносон явдлыг «манжаас хагацаж өөрийн үндэс язгуурыг хамгаалан олон улсын дунд тусгаар чанартай улсын засгийг явуулсан гайхамшиг түүхтэй их хэргийг бүтээсэн» хэмээн дүгнэж, энэ үеийн чухал үйл явдлуудыг бүтээлдээ тод томруун тусгасан буй.

VIII Богд Жавзандамба хутагт 1911 оны Монголын үндэсний хувьсгалын удирдагч болох нь

VIII Богд Жавзандамба Агваанлуvsанчойжиннямдан занванчигбалсамбуу² 1869 онд Төвдэд Далай ламын санхүүч чинээлэг түшмэл Гончигцэрэнгийн гэрт төрсөн байна.

¹ Г.Навааннамжил Өвгөн бичээчийн үгүүлэл, УБ., 1956: Улсын хэвлэлийн газар, 182-185 дахь тал

² Л.Жамсран Шашин төрийн хослон баригч Богд Жавзандамба хутагт хаан Монголчуудын сэргэн мандалтын эхэн, Улаанбаатар, 1992, 158-184 дэх тал, С.Идшинноров, Г.Цэрэндорж, Жавзандамба Агваанлуvsанчойжиннямданзанван чигбалсамбуу, Үнэн, 1990, 06.16-ны дугаарт

Харин VIII Богд Жавзандамба хутагт Хүрээнд 1874 оны 9 дүгээр сарын 30-ны өглөө баяр ёслолын байдалтайгаар хөл тавьжээ³. Хүрээнд Богд Жавзандамба залагдах сургаар хүн ам нь хоёр дахин ихсэж, үүний дотор ноёдууд ч ихээхэн цугларсан байжээ. Тун удалгүй 1874 оны 10 дугаар сарын эхээр VIII Богд Жавзандамба хутагтыг Хүрээнд угтан авч, халх дөрвөн аймгийн хан ван гүнгүүд цуглаж, Богдын ширээнд залжээ. Манжийн эзэн хаанаас түүнд цол хэргэм, “Алтан навчит өргөмжлөл”, алтан тамга зэргийг олгосон байна.

Таван настай байхад нь тодруулан Хүрээнд залж ирснээс хойш түүний бүхий л амьдрал Монголын түүхтэй холбогдсон юм. Тэрбээр аав, ээж, ах, дүү Лувсанхайдав нарын хамт долуулаа Монголд ирсэн байна.

Богдод багаас нь төвд, монгол хэл бичиг зааж, улмаар шашны болон дорно дахины ёс заншилыг түүнд сургасан байна. Түүний Монгол хэл, Төвдөөсөө илүү байсан хэмээн настан буурлууд дурссан буй. Тэрээр Монголд шарын шашныг тэргүүлж байсан найман Богдоос ганцаараа гавж цолтой хүн байсан хийгээд Монгол Улсын эзэн хаанаар гурвантаа суусан сүүлчийн хаан билээ.

“Монголын нөлөө бүхий бусад феодалууд тухайлбал VIII Богдын шадар хүмүүс Цэрэнчимэд да лам, Түшээт хан аймгийн жанжин чин ван Ханддорж нарын зэрэг хүмүүс Монгол тусгаар тогтнох ёстой гэдэг үзэл санааг тууштай баримтлагчдаас 1911 оны хавар уг асуудлыг Богдод сонгоход, тэр мөн жилийн зун олон аймаг шавиас даншиг өргөх үед дөрвөн аймгийн хаад, ноёд, ихэс лам нарыг бүрэн ирүүлж, Манжийн шинэ засгийн бодлогыг хүлээх, эсэх саналыг эрс тэс илэрхийлэн гаргаж мэдүүлэх тухай зарлиг, лүндэн буулгаж”⁴

³ Архив Внешней политики Российской империи ф.Китаский стол 143, Опись 491, д.575, с.81-82

⁴ С.Идшинноров Г.Цэрэндорж Жавзандамба Агваанлуvsанчойжиннямданзанва нчигбалсамбуу, Үнэн сонин, 1990 оны зургадугаар сарын 16, дугаар 143

их хэрэг эхэлсэн мэтээр олонтаа бичигдсэн буй.

Өөрөөр хэлбэл их хэргийг үүсгэгч нь Монголын хаад, ноёд, түүнийг дэмжигч нь Богд Жавзандамба хутагт байсан мэтээр бичсэн буй. Харин түүхэн байдлыг нарийвчлан үзвэл арай өөр дүр зураг гарах мэт.

Богд Жавзандамба хутагт бүр XIX зууны сүүлчээр Оросын эзэн хаанд өөрийн элч төлөөлөгчөө улс төрийн зорилгоор нууцаар илгээж байсан билээ.¹ 1911 оны зургадугаар сард Сайн ноён Т.Намнансүрэн Богдод захидал бичиж, түүндээ Манжаас Халхад хэрэгжүүлж буй шинэ засгийн бодлого нь аюултай болохыг дурьджээ. Богд Жавзандамба хутагт энэхүү захидалтай танилцаад мөн оны долдугаар сард Их Хүрээнээ дөрвөн аймгийн хан, ван, ноёдын зөвөлгөөнийг хуралдуулах зарлиг буулгасан ажээ².

1910 оны дунд сард дөрвөн аймгийн ихэс ноёд Хүрээнээ чуулж, урьд жилийн айлтгасан Богдын лүндэнгийн ёсоор “монгол тусгайдаа улс байгуулах хэрэгтэй” учрыг заахыг дөрвөн аймгийн ноёдын тамга даран баталгаажуулсан эл хэргийг аймаг, шавь тус бүрээс дөрвөөд төлөөлөгч ноёдыг томилж, ноёдын чуулган хуруулсан байна. Ийнхүү ноёд, ихэс дээдсийн чуулган уг асуудлыг хэлэлцэж атал Хүрээний амбан Сандоо ажиг авсан тул арга буюу хуралдааныг тархаасан ажээ. Гэвч 1911 оны зун Богдод даншиг өргөх нэрээр уг асуудал үргэлжилсэн байна.

1911 оны зун Богдын зарлигаар олон аймаг шавиас даншиг өргөх нэрийн дор Халхын дөрвөн аймгийн хан, ноёд, түшмэд, хутагт хувилгаад цугларч, Хүрээний Эрдэнэ шанзодбын тамгын газар хуралдаж, Манжийн “шинэ засгийн бодлого”-ыг хэрхэн эсэргүүцэх, Монголын тусгаар тогтнолыг

¹ О.Батсайхан Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба: Амьдрал ба домог, нэмж баяжуулсан хоёр дахь хэвлэл, УБ., 2011 он

² З.Лонжид Богд гэгээнтэн Орос улсаас хэдэн удаа тусламж хүссэн бэ, Монгол Улсын Их сургуулийн Нийгмийн шинжлэх ухааны сургуулийн Эрдэм шинжилгээний бичиг, Түүх-6, УБ., 2007, 70 дахь тал

хэрхэн сэргээх тухай асуудлыг хэлэлцсэн байна. Цугларагсад олон янзын санал гаргаж, бас дээр нь Манжийн амбан сайдын газрын хараа хяналт байсан тул Манжийн засгийн шинэ бодлогыг эсэргүүцэж, үндэс угсаа, шашин төр, газар орноо бодож, Манжаас тусгаар тогтнох цаг болсон хэмээн үзсэн тууштай хэсэг хүмүүс, тэдний дотор Халхын дөрвөн хан тэргүүтэй ноёд, лам нар Богд уулын арын модон дотор гэр барин нууц зөвөлгөөн хийжээ.

Энэхүү ноёдын нууц зөвөлгөөнөөс “Чин улсын засгийн иш буурсан нь маш харшлалтай бөгөөд хязгаарын сайд түшмэдийн ховдоглон мөлжих, газар орны эрх ашгийг булаан эзэрхэх нь үнэхээрийн тэсэх аргагүй болсон учир тусгаар тогтнож шар шашин, газар орноо батлах сахихыг хичээвэл зохих боловч, гадаадын тусламжгүйгээр өөрсдөө тогтноход бэрхтэй болох тул хойт айл Их Орос улсад найртай сайны ёсоор учрыг гарган туслан харгалзахыг гуйн тусгай төлөөний түшмэл элчин явуулсугай. Явах элчинд чин ван Ханддорж, да лам Цэрэнчимэд, жич түшмэл Хайсан нарыг томилон гаргасугай” хэмээсэн шийдвэр гаргажээ.

Монголын төлөөлөгчид Богд Жавзандамба хутагт, Түшээт хан Дашням, Засагт хан Сономравдан, Сэцэн хан Навааннэрэн, Сайн ноён Намнансүрэн нарын нэр хамтатгасан Орос улсаас тусламж эрсэн бичгийг авч явсан билээ. Ийнхүү Монголын төлөөлөгчид Оросыг зорьсон явдлыг Бээжинд суугаа Оросын элчин Коростовец: “манай нутаг дэвсгэрт Монголчуудын өөрсдийн санаачилгаар илгээсэн элч нар орж ирэх нь бидний хувьд (Манж гүрэнтэй –О.Б) хэлэлцээр үүсгэх хөрс, шалтаг болох ашигтай байх болно” хэмээн үзжээ. Эл талаар М.Торновский “Богд гэгээн дайсаныхаа толгой дээгүүр Оросын Эзэн хааны Засгийн газартай Монголд тусламж олох асуудлаар маш эвлэгхэн чадварлагаар ажил хэрэгч хэлэлцээрийг явуулж чадсан байна. Тэрээр Оросын тусламжтайгаар хятадуудаас чөлөөлөгдөж болох юм гэсэн үзэл

тээсэн хэсэг ноёдоор өөрийгээ хүрээлүүлж чадав” хэмээн тун онож тэмдэглээд 1911 оны 6 дугаар сард Хүрээнд ноёд болон лам нарын зөвөлгөөн Богд гэгээний удидлаган дор болжээ хэмээн бичсэн байна.

1911 оны зун Хүрээнд Богдод даншиг өргөх үеэр болсон хурал хийгээд Богд ууланд болсон ноёдын нууц зөвөлгөөнөөс хойш Монголд өрнөж байсан улс төрийн үйл явдлуудыг харваас энэ үед үнэн хэрэг дээрээ түр засгийн газар байгуулагдсан байв. Иймээс эл байгууллагыг Орос улсаас тусламж гуйхаар явсан төлөөлөгчид ажлаа амжилттай гүйцэтгэн Хүрээнээ эгж ирсний дараа албан ёсоор ёсчлон Халхын Хүрээний газрын бүгд хэргийг түр ерөнхийлөн захиран шийтгэх газар хэмээн 1911 оны 11 дүгээр сарын 30-ны өдөр нэрлэжээ.

Түр засгийн газрын даруй гүйцэтгэх нэгэн чухал зорилго бол Монголын тусгаар тогтнолыг сэргээн тунхаглан зарлах явдал байв. Иймээс олон жилийн Манжийн дэглэм эцэс болж, Сандо амбан Хүрээнээс хөөгдөн гарч, Монголчууд тусгаар тогтнож буйгаа илэрхийлсэн Тунхаг бичгийг түр засгийн газраас Их Хүрээнд 1911 оны 12 дугаар сарын 1-нд нийтэлж, үндэсний эрх чөлөө, тусгаар тогтнолыг илэрхийлсэн сүлд-соёмбо үсэгтэй далбаа намирчээ.

Ийнхүү цагаагчин гахай жилийн Монголын үндэсний хувьсгал өрнөж, улмаар өвлийн дунд сарын шинийн 9 буюу 1911 оны 12 сарын 29-нд Жибзундамба хутагтыг Монгол улсын эзэн хааны ширээнд өргөмжлөн суулгажээ. Богд Жавзандамба хутагтыг Монгол Улсын хаан ширээнд өргөмжлөхөд хэд хэдэн үндэслэл нөлөөлсөн нь дамжиггүй юм. Тухайлбал, тэрээр Монголчуудын дунд шашны тэргүүн төдийгүй улс төрийн хамгийн нэр хүндтэй зүтгэлтэн болж амжсан байв.

Нөгөөтэйгүүр Анхдугаар Богд Жавзандамба болох Өндөр гэгээн Занабазар нь Чингисийн алтан ураг болох Түшээт ханы хүү байсан тул түүний хувилгаан дүрүүд нь алтан урагтай шижим холбогдсон хэрэг хэмээн Монголчууд үзэж байв. Богд

Жавзандамба Монгол Улсын хаанаар өргөмжлөгдсөнөөсөө хойш жил бүрийн цагаан сарын шинийн нэгний өдөр Түшээт хан Гомбодоржийн эцэг Автай сайн хааны өргөөнд Эх дагины хамт очиж, гал асаадаг байсан нь Монголын төрийн уламжлалыг хадгалж буйг харуулсан илэрхийлэл байсан болов уу. Үүнд мэдээж Алтан ургийн ноёд, төрийн томоохон түшмэд нөлөө үзүүлж, Богд хаан ч төрөлхийн ухаан сэргэлэн, мэдрэмтгий хүн тул дэмжсэн хэрэг буй за.

Богдын тухай Монголын түүх судлалд өгүүлсэн нь

1924 оны 5 дугаар сарын 20-нд Богд эзэн хаан таалал болсны дараа 1924 оны 6 дугаар сарын 3-ны өдөр МАХН-ын Төв Хорооны Тэргүүлэгчдээс Монголд бүгд найрамдах засаглал тогтоох тухай шийдвэр гаргажээ.¹

Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Түүх²-ийн нэгэн ботид өгүүлэхдээ: “Монголын шарын шашны толгой Жавзандамба хутагт Монголчуудын эзэн хаанд өргөмжлөгдөж, шашин төрийг хослон барьсан тэргүүн болжээ” гээд “Бүгд найрамдах байгуулал тогтоох аятай шалтаг нь Богд гэгээн нас барсан явдал байв”³ хэмээн бичсэнээс өөр дүгнэлт хийгээгүй байна. Уг түүх бичлэгт ерөнхийдээ Богдын засгийн газар гэх юм уу, Богд тэргүүтэй хар, шар феодалууд шунахай мөлжигч байсан гэснийг нотлох гэсэн үүднээс хийгдсэн бичлэгүүд олонтаа тохиолдоно.

Х.Чойбалсан, Д.Лосол, Г.Дэмид нарын зохиосон Монгол Ардын үндэсний хувьсгалын анх үүсэж байгуулагдсан товч түүхэнд өгүүлэхдээ: “Богд болбоос ... ардыг туслан жаргуулах байтугай ийнхүү элдвээр гасалгаж явсан нь чухамхуу хутагт Богд хэмээгчдийн хоосон нэр хорт чанарыг баримттайгаар илрүүлжээ”⁴ хэмээн бичжээ.

¹ “Ардын Эрх” сонин 1924 оны 6 дугаар сарын 25

² Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Түүх, нэмж, засварласан гурав дахь хэвлэл, УБ., 1984 он, 319 дэх тал

³ Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Түүх, нэмж, засварласан гурав дахь хэвлэл, УБ., 1984 он, 392 дахь тал

⁴ Х.Чойбалсан, Д.Лосол, Г.Дэмид Монгол Ардын үндэсний хувьсгалын анх

МАХН-ын товч түүхэнд Богдын талаар өгүүлэхдээ: “Монголын ард түмний үндэсний эрх чөлөөний хөдөлгөөний үр дүнд хэмжээгүй эрхт эзэн хаан Богд Жавзандамба хутагтаар толгойлуулсан феодалын засгийн газар байгуулагдаж Монгол улс тусгаар улс болсныг зарлажээ”¹ хэмээсэн бол 1985 онд хэвлэгдсэн МАХН-ын товч түүхийн гурав дахь хэвлэлд 1921 оны 11 дүгээр сарын 1-нд баталсан “Тангаргийн гэрээ” нь “хувьсгалыг эсэргүүцсэн Богд тэргүүтэй феодалуудын арга явууллагад хатуу цохилт өгч, шинэ тулгар ардын засаг төрийг бэхжүүлэхэд маш чухал ач холбогдолтой болсон юм”² хэмээн бичжээ.

Харин хэт зүүний үеийн гол төлөөлөгчдийн нэгэн болох Ө.Бадрахын 1932 онд хэвлүүлсэн “Намаас баруун бөөрөнхийчүүд лүгээ тэмцсэн амжилттай их тэмцлийн туршлага” хэмээх номонд Богдын талаар “Жавзандамба хутагтын наймдугаар дүр болбоос шашин төрийг хослон баримой хэмээх түүх бүхий учир Монголыг Хятадын мэдлээс гаргаж, автономитыг ба одоо ардын засгийг байгуулсан гавьяа буй ажгуу”³ хэмээн бичсэн нь түүний тухай үнэнийг өгүүлэхээс зайлсхийж чадаагүй хэмээн үзэлтэй. Гэтэл түүнээс сүүлд бичигдсэн МАХН-ын түүх болон БНМАУ-ын түүхэнд дээр дурьдсан зохиогчийн хүлцэн зөвшөөрсний хэмжээнд ч Богдод үнэлэлт дүгнэлт өгч чадаагүй нь үзэл суртлын хэмжээнд хэр их автсаныг харуулах буй за. Социализмын ид оргил үед Богд хааны талаар урьд нь “Богд гэгээнийг түүхийн үүднээс шинжлэн үзэхэд амьсгалаа зогсон зогстол Монголын ард түмний хамгийн заналт дайсан бөгөөд харгис этгээд байсан юм”⁴ хэмээн эрдэмтэн Ц.Пунцагноров дүгнэж байжээ.

Монголын эрдэмтэн Ш.Сандаг бүр 1971 онд хэвлүүлсэн

үүсэж байгуулагдсан товч түүх, Хоёр дахь удаагийн хэвлэл, УБ., 1979, 25 дахь тал

¹ Монгол Ардын Хувьсгалт Намын товч түүх., УБ., 1970, 94 дэх тал

² Монгол Ардын Хувьсгалт Намын товч түүх., УБ., 1985, нэмж засварласан гурав дахь хэвлэл, 85 дахь тал

³ Өлзийтийн Бадрах Намаас баруун бөөрөнхийчүүд лүгээ тэмцсэн амжилттай их тэмцлийн туршлага, Шинэ үсэгт буулгаж, хэвлэлд бэлтгэн, тайлбар хийсэн Чунт. Болдбаатар, Сорон Сүхбаатар, УБ., 2001, 175 дахь тал

⁴ Ц.Пунцагноров Монголын автономит үеийн түүх, УБ., 1955, 105 дахь тал

зохиолдоо “нэн ялангуяа 1911 онд Монголын үндэсний тусгаар тогтнолыг тунхаглаж хэмжээгүй эрхт Богд хаант феодалын Монгол улс байгуулсан явдлын ач холбогдлыг олон талаас дэнслэн үзээгүй, тэр үеийн улс төрийн зүтгэлтний үйл ажиллагааг хавтгайруулан дүгнэсэн, 1911–1919 оныг Монголын “автономит үе” гэж томъёолсон зэрэг нь уул асуудлуудыг бүдүүвчлэн хялбарчилсан буюу тойрч гарсан, үнэн бодит байдлыг бүрхэгдүүлсэн хэмээмээр байна”⁵ гэж дүгнэсэн атал түүнээс хойш бичигдсэн нам, улсын түүх, эрдэмтэдийн бүтээлд эл асуудлыг олон талаас нь дорвитой дүгнэсэн нь өнөө хэр тийм ч элбэг бус байгааг хүлээн зөвшөөрөх нь зүй болов уу.

Социализмын дараах жилүүдэд Богд хааны талаар гарсан судалгааны тухайд

1990-ээд оны эхэн үеэр шинэ уур амьсгал орж эхэлж байх үед бичиж хэвлэгдсэн “XX зууны Монгол” хэмээх түүхийн зохиолд өгүүлэхдээ “Монголын тусгаар тогтнолын тэмцлийн удирдагчийн тухай ярихад VIII Богд Жавзандамбын тухай дуугүй өнгөрөх аргагүй юм. Түүний бие Ар Монголын шашны тэргүүн гэгддэг байсан боловч шарын шашныг шүтдэг нийт монгол туургатаны номын багш хэмээн шүтэгддэг байжээ. 19 дүгээр зууны сүүл үеэс Чин гүрний “шинэ засгийн бодлого” гэгчийг Монголд хэрэгжүүлж эхэлсэн үеэс түүнийг эсэргүүцэн, хэрэв энэ арга хэмжээ хэрэгжвэл “Монголчуудын язгуурын ёс” алдагдахад хүрнэ гэж үзэж байв... Богд гэгээний энэ байр суурьд түүний шадар сайд нар, ойр дотны монгол хүмүүс нөлөөлсөн нь ойлгомжтой”⁶ гэж дүгнэжээ.

Монголын эрдэмтэн Т.Төмөрхүлэг 1990 онд “Наймдугаар

⁵ Ш.Сандаг Монголын улс төрийн гадаад харилцаа, Тэргүүн дэвтэр, УБ., 1971, 25 дахь тал

⁶ Хорьдугаар зууны Монгол. Түүхийн тойм., Проф.М.Санждорж нарын бүтээл, УБ., 1998 он, Эрдэм хэвлэлийн компани, 8 дахь тал

Жавзандамба хутагт ямар хүн байв”¹ гэсэн өгүүлэл бичиж, түүндээ “Монголын шинэ үеийн түүхэнд шашин сурталтай тэмцэнэ гэдэг нэрээр “ясаа өндөлзтөл” муучлуулсан хүний нэг нь Халхын VIII Жавзандамба хутагт билээ” гээд “тэр гэгээний тухай ном сударт бичсэн хийгээд өвгөд өтгөсийн ярьснаас үзвэл, унхиагүй мунхаг нэгэн бус сэргэлэн, хулчгар бус зоримог, хүлцэнгүй бус дураараа байжээ” хэмээжээ.²

2003 онд хэвлэгдсэн Монгол Улсын түүхийн тавдугаар ботид Богдын тухайд өгүүлэхдээ: “Монголын шарын шашны тэргүүн Наймдугаар Богд Живзандамба үндэсний эрх чөлөөний хөдөлгөөний бүр эхнээс Манж-Хятадын ноёрхлоос ангижран, Монгол улсын төрийн тусгаар тогтнолыг сэргээн мандуулах чиг шугамыг тууштай баримталж, шарын шашны тугийн дор Монголчуудыг нэгтгэхийг чармайж байсан нь түүнийг улс төрийн тавцнаа товойн гарч, Монголын эзэн хаан, төрийн бэлгэ тэмдэг болон тодрох нөхцөл болжээ” хэмээгээд “Монгол оронд Бүгд Найрамдах засаглал тогтоох бэлтгэлийг эрэмбэ дараатайгаар хийж байсан үед 1924 оны 5 дугаар сарын 20-нд хэмжээт цаазат хаан Богд гэгээн таалал төгсчээ. Үүгээр ардын эрхтэй хэмжээт цаазат хаант засгийг нөхцөлдүүлж байсан хүчин зүйл үгүй болж, засаглалын эл хэлбэрийг солих үйл явцыг хурдасгав” хэмээн дүгнэжээ.

Баабарын бичсэн “XX зууны Монгол: Нүүдэл суудал” номонд Богдын талаар өгүүлэхдээ: “энэ өдөр Хятадын Чин династийн яг 220 жил үргэлжилсэн ноёрхлыг Гадаад Монголд түлхэн унагаж Олноо өргөгдсөн Монгол улс буюу тусгаар тогтносон Монгол улсыг ёслол төгөлдөр зарлаад Богд Жавзандамба хутагтын наймдугаар дүр хэмээн олон Монголчуудаар бишрүүлэн шүтүүлсэн Агваанлуvsанчойжин

---

¹ Т.Төмөрхүлэг Наймдугаар Жавзандамба хутагт ямар хүн байв, Утга зохиол урлаг, 1990 оны дөрөвдүгээр сарын 6-ны дугаар

² Т.Төмөрхүлэг Наймдугаар Жавзандамба хутагт ямар хүн байв, Утга зохиол урлаг, 1990 оны дөрөвдүгээр сарын 6-ны дугаар

нямданзанваанчигбалсамбуу хэмээх ер бусын урт нэртэй, 41 настай төвд эр энэ шинэ улсын эзэн хаанаар өргөмжлөгдлөө” гээд Жавзандамбыг “монголчуудын оюуны удирдагч” хэмээн дүгнээд “хаан ширээний төлөө түүнтэй өрсөлдөх хэн ч байсангүй” хэмээн өгүүлжээ.

Чингис хааны алтан ургаас Халхын дөрвөн ханы дотроос хамгийн ойр төрөл болох Түшээт хан Дашням Монгол Улсын эзэн хаан сууж болох байсан боловч түүний хэлсэн “Би бол энэ төвд гаралтай Жавзандамбыг бодвол Их Чингис богдын угсаатны хаадын дотроос ахмад нь билээ” хэмээх үгс салхинд хийсэх төдий болж өнгөрчээ.

Хэрэв үнэхээр л Монголын ноёд Богд Жавзандамба хутагтаас илүү үндэсний хөдөлгөөнд санаачлагч, удирдагч, хэрэгжүүлэгчдийн эгнээнд байсан бол Эзэн Чингисийн угсааны ханыхаа хэлснийг дэмжиж болох байсан биз. Харин ийнхүү дэмжээгүйгээр барахгүй, Богд Жавзандамба хутагтын заасан замаар л хөтлөгдөж байсан нь Богдын нөлөө хэр байсан хийгээд уг үйл явдлыг тэрбээр өөрийнхөө санасан бодсоноор хэрэгжүүлэхийг эрмэлзэж байсныг илтгэж буй хэмээн санамой. Ялангуяа үндэсний хувьсгалын эхний үйл явц Монголд өрнөхдөө Богд Жавзандамба хутагтын бодсоноор өрнөж, Монголын ноёдын дагалдсанаар болсон байж тун болзошгүй. Харин үйл явц нэгэнт эхэлсний дараагаар ноёдоос Монголын төрийн уламжлал, угсаагаа бодож, Богд эзэн хааны явуулж эхэлсэн бодлоготой тэрсэлдэх явдал гарч эхэлсэн болов уу хэмээн санамой.

Эрдэмтэн Ш.Нацагдорж авгай “Хэрэв Халхад залагдсан найман тооны хутагтаас анхдугаар хутагт Өндөр гэгээний нэртэй Монголын тусгаар тогтнол алдсан хэрэг холбоотой бол харин түүний хамгийн сүүлчийн залгамжлагч наймдугаар Богдын нэртэй Халхын тусгаар тогтнолыг сэргээн мандуулах тэмцэл холбогдсон байна. Гэвч Манж-Хятадаас тусгаар хэргийг гардан гүйцэтгэсэн этгээд нь үнэндээ Жавзандамба хутагт ч

бус, мөн дээр хэлсэнчлэн Халхын дөрвөн хан ч бус, харин тэр үеийн Монголын нөлөөтэй хэдхэн лам, ноёд, Өвөр Монголын зарим түшмэд болно. Үүнд, тухайлбал, Түшээт хан аймгийн ван Ханддорж, Богдын шадар да лам Цэрэнчимэд, Өвөр Монголын түшмэл Хайсан зэрэг хүмүүс байв” хэмээн бичиж, түүнийг нь эрдэмтэн Л.Жамсран авгай “бүрэн үндэстэй юм” хэмээн баталгаажуулсан буй. Тэрбээр эл санаагаа лавшруулан цааш нь өгүүлэхдээ: “Богд Жавзандамба хутагт Монголчууд Чин улсын захиргаанаас гарч, тусгаар тогтнолоо сэргээх үндэсний эрх чөлөөний хөдөлгөөнд чухал үүрэг гүйцэтгэж, түүний үзэл сурталч, улс төрийн удирдагчийн байдалтай болсон нь зөвхөн түүний санаачилга зүтгэл биш. Харин Ханддорж, Цэрэнчимэд, Чагдаржав нарын зэрэг зүтгэлтэн Монголын төрийн тусгаар тогтнолыг сэргээхийн төлөө тэмцэлдээ түүний нэр хүндийг ашиглах зорилгоор өөрсөддөө татаж өргөмжилснөөр тайлбарлагдана” хэмээн бичжээ.

Дээр нэр бүхий эрдэмтдийн бичсэн нь чухамдаа Монголын үндэсний тусгаар тогтнолын төлөө тэмцлийг Богд Жавзандамба бээр санаачлаагүй, удирдаагүй гэсэн санааг л батлахыг оролдсон хэмээн үзүүштэй. Энэ бол түүхэн үйл явдалд дэндүү субъектив байдлаас хандсан дүгнэлтүүд хэмээн молхи судлаач бээр үзэж буй.

Манжийн эрхшээлд байсан үеийн Монголын ноёдын нөхцөл байдал хийгээд Бурханы шашны тэргүүн VIII Богд Жавзандамбын нэр хүнд, бие даасан байдал, нөлөөлөл зэргийг Монголын ноёд лугаа харьцуулж үзвэл үндэсний хэмжээний хөдөлгөөнийг санаачилж, түүнийг удирдах, зохион байгуулах боломж, бололцоо Богдод л илүүтэй байсан нь тодорхой харагдана. Харин Богд ч тэрхүү боломжийг сайтар, алсын хараатай ашиглаж чадсаны дүнд Монголын үндэсний тусгаар тогтнолын төлөө тэмцлийн оройд нь ямагт байж чадсан удирдагч нь болсон юм¹.

---

¹ О.Батсайхан Монголын сүүлчийн эзэн хаан Богд Жавзандамба хутагт, УБ., 2008 он.

Богдын тухай гадаадын түүх зохиолд өгүүлсэн нь

Хабаровскийн генерал губернаторын онцгой асуудал хариуцсан түшмэл, гүн Альфред Кайзерлинг (1861-1939) өөрийн дурсамжиндаа²: “Хүрээ бол Дорно дахин дахь бурханы шашны Амьд бурхан–Хутагтын өргөө оршин буй газар бөгөөд Төвдэд Лхас ямар үүрэгтэй байдаг, түүнтэй адил үүргийг Хүрээ Монголд хүлээж байв. Хутагтад Далай ламд үзүүлж байсан лугаа адил бурханлаг хүндлэлийг үзүүлж байв. Нас бие гүйцэнгүүт тэрбээр Бээжингийн ордонд очиж, Эзэн хаанд хүндлэл үзүүлж, тэндэхийн буддын сүмд адислагдах учиртай байв. Учир нь Бээжингийн засгийн газар нас бие гүйцсэн, бие даасан хутагтын нөлөөнөөс айж байсан тул гол төлөв Бээжингээс Хүрээ рүү буцах замдаа адис авсан хутагтууд гэнэт нас барж, түүний орыг хувилгаан дүрд нь шилжүүлдэг байв. Гэтэл энэ хутагт нь нас бие гүйцмэгц Бээжин явах ёстой байтал Бээжингийн болон эргэн тойрныхоо шахалтанд үл автан элдэв шалтаг тоочин аялалыг хойшлуулсаар байжээ. Хүрээнд тэрбээр аюул багатай байсанаас гадна энд Бээжин түүнийг шууд хорлохоос болгоомжилж байв. Тэрбээр Орост тааламжтай хандаж байсаны зэрэгцээ хэрэв Бээжинтэй харьцаа муудах аваас Орос улс түүнд тусална гэсэн найдлага тээж байв” гээд “Орос, Монголын эл найрамдлыг бэхжүүлэх үүднээс барон Корф намайг Хүрээ рүү томилсон юм” хэмээн тэмдэглэжээ.

Тэрбээр Хутагт лугаа уулзсан тухай тэмдэглэхдээ: “биднийг шатаар өгсөхөд хоёр талаар нь лам нар эгнэн зогссон байв. Дээд талд биднийг 18 орчим насны төвд маягаар гоё хувцасласан бадриун залуу хутагт хүлээж байв. Тэрбээр бидэнтэй итгэл төгс мэндчилээд суухыг урив. Би түүнд сүлд болон эзэн хааны нэрийн эвхмэл үсгээр чимэглэсэн Барон Корфийн хувийн мэндчилгээг гардуулав. Хутагт ариун

² Альфред Кайзерлинг Воспоминания о русской службе, «Академкнига», Москва, 2001 г.

олбогноос бүтсэн сэнтийдээ заларч, намайг эсрэг талдаа буй буйданд суулгав. Биднийг алтан царан дээр тавьсан хятад цайгаар дайлав. Бидний хооронд халуун яриа өрнөв. Энэ үеэр би хутагтад зориулан авчирсан бэлгээ задалж, түүнд гардуулахыг хүсэв. Хутагтад телефон утас онцгой таалагдснаас гадна бас хөгжимт хайрцаг илүү таалагдав. Утсыг шууд ажиллуулж үзсэнээс гадна хөгжимт хайрцагийг асаахад хутагт ихээр хөгжив. Хутагт нэгэн богино аяыг сонсоод “морь цогиж байгаа юм шиг” хэмээн дуу алдан инээж байв. Тэрбээр өөрийн шавьдаа эл дууг монгол хэл рүү хөрвүүлэхийг тушааж, тэр дор нь дууны агуулгыг эх хэлээрээ сонсоод сэтгэл хангалуун байв” гэжээ.

Гүн Альфред Кайзерлинг маргааш нь Хутагтын хүлээн авалтад орж, түүнтэй ажил хэрэг ярилцан шатар нүүсэн тухай өгүүлэхдээ: “Би Барон Корфын даалгавраар худалдааны замаар Монгол, Орос хоорондоо ойртох хэрэгтэй талаар ярихад тэнд байсан бүгд дэмжиж байв гээд Хутагт түүнийг шатар тоглодог эсэхийг асууж, улмаар тоглохыг санал болгон тогложээ. Энэ үеэр Хутагтад мөргөлчид нэгэн нэгийнхээ араас мөлхөн ирж адис авч, Хутагт гартаа барьж байсан шатрын бодоор хүртэл адислаж байв. Энэ үед тэрбээр өчигдрийн сонссон хөгжмийн аяаа аялаж байсан нь миний гайхлыг төрүүлж байв. Ийнхүү Штраусын вальсын аянд ард түмнээ адислангаа миний ноёныг шалж, мад тавив. Би хутагттай уулзсан уулзалтандаа сэтгэл ханан, хүлээн авалтад талархлаа илэрхийлээд гэрийн зүг явав”¹ хэмээн бичжээ. Эл гүнгийн дурдатгал нь Богд Жавзандамба хутагтыг хэр зэрэг бие даасан, эрх чөлөөтэй, алсын хараатай болохыг харуулахын зэрэгцээ түүнд Оростой ойртох санаа бодол нилээд эртнээс суусныг илтгэн харуулжээ хэмээн үзэж болохоор байна. Америкаас ирсэн Ларсон Богдын талаар өгүүлэхдээ түүнийг “санаа сайтай” хүн хэмээн үнэлсэн буй.

---

¹ Альфред Кайзерлинг Воспоминания о русской службе, «Академкнига», Москва, 2001 г.

Оросын Гадаад яамны мэдээлэлд үндэслэн Санкт-Петербург хотноо суугаа Францын түр хамаарагч де Панафие өөрийн улсын Гадаад хэргийн яамны сайд де Сельвт 1911 оны 12 дугаар сарын 8-нд мэдээ хүргэсэн байна. Тэрхүү мэдээнд өгүүлэхдээ: “Эдүгээ Монголыг энэ үндэстний дээд шүтээн багш болсон Хутугт удирдаж байна”² хэмээжээ. Францын Франкфуртер цайтунг сонин 1912 оны нэгдүгээр сарын 10-ны дугаартаа “Монголд болж буй хямрал нь Хятадын (*Манж гүрний. –О.Б*) сүүлчийн эзэн хаад өөрсдийн улс төрийн үйл ажиллагаагаа удирдлага болгон тус орны шашны тэргүүн Хутагтад дургүйгээ нууж чадаагүйгээс үүдэлтэй юм. Хутагт л Оросуудад хандсан, тэр хүн л Төвдийн Далай лам лугаа адил Хятадын бүрэн эрхт байдалд өшөрхсөн бүлэг хүмүүсийг удирдан чиглүүлсэн”³ хэмээн тэмдэглээд Богдын талаар “энэ хоёр дахь амьд Бурхан өөртөө эрэмшиж хуурмаг бодлоор сэтгэлээ зогоож байна. Хутагт нас нэлээд дээр гарсан бөгөөд нанчид сархад болон шашинд үл нийцэх ертөнцийн бусад жаргал цэнгэлд дуртай хүн”⁴ хэмээн бичжээ.

Харин АНУ-ын Е.Т. Уильямс (E.T. Williams) Богд хааны тухай бичихдээ: “Хутагт бол Далай лам, Эрдэнэ Ванчин ламын дараа гуравт орох зиндааны амьд бурхан”⁵ хэмээгээд Төвд, Монгол, Хятадад нийтдээ 160 хутагт байдаг, Хүрээний хутагт өөрийн дор 25 000 ламтай бөгөөд нийтдээ 150 000 шавьтай гэж тэрбээр тэмдэглэсэн байдаг.

Богд Жавзандамба хутагт хаан сэргээн мандуулсан Монголын төрийн тусгаар тогтнолдоо нийт монголчуудыг хамруулахыг зорьж байв. Иймээс Богд хааны зарлигаар

² Франц болон бусад гадаад хэлээрх Монголын түүхийн холбогдолтой баримт бичгийн эмхтгэл, Эмхтгэн орчуулсан Т.Төмөрхүлэг, УБ., 2006, 158 дахь тал

³ Франц болон бусад гадаад хэлээрх Монголын түүхийн холбогдолтой баримт бичгийн эмхтгэл, Эмхтгэн орчуулсан Т.Төмөрхүлэг, УБ., 2006, 172 дахь тал

⁴ Франц болон бусад гадаад хэлээрх Монголын түүхийн холбогдолтой баримт бичгийн эмхтгэл, Эмхтгэн орчуулсан Т.Төмөрхүлэг, УБ., 2006, 172 дахь тал

⁵ *The American Journal of International Law*, Vol. 10, No. 4. (Oct., 1916), pp. 798-808.

Дотоод, гадаад олон Монголчуудад нэгдэж, нэгэн улс гэрээ төвхнүүлэхийг уриалсан билээ. Өвөр Монголын 49 хошууны 38 нь Монгол улсад дагаар орохоо илэрхийлсэн байдаг¹. Энэ байдлыг Ф.Москвитин В.Котвичид 1912 оны 3 дугаар сарын 19-нд бичсэн захидалдаа дараах байдлаар тайлбарласан байна. Тэрбээр бичихдээ: “Өвөр Монголын ноёд Халхтай нэгдэхийг эрмэлзэж эхэлж байгааг та бэлхнээ мэдэх буй за. Энэ нь тэд Хутагтаар дамжин Оросын дэмжлэгийг олох хэмээсэн тооцоогоор тайлбарлагдана. Харин манай засгийн газар зөвхөн Халхад л дэмжлэг үзүүлэхээр шийдсэн билээ”² хэмээн бичжээ. Цэвээн Жамсрангаас В.Котвичид 1912 оны 3 дугаар сарын 19-нд бичихдээ: “Наран гэрэлт бүх Монголчуудыг нэгтгэх найдвар өвөрлөсөөр л байна”³ хэмээжээ.

И.Я.Коростовец 1911 оны Монголын үндэсний хувьсгалын дараах үеийн Богдын Засгийн газрын байдлын талаар бичихдээ: “Орос улстай тогтоосон найрамдлын төлөө Хутагт өөрөө тууштай зогсож, түүнийг манай талынхан болох Ханд ван, Намсрай, Түшээт хан, Далай ван нар дэмжиж байв”⁴ хэмээжээ. Өөрөөр хэлбэл И.Коростовецийн бичсэнээр 1912 оны Орос Монголын гэрээ байгуулахад Богд хаан шийдвэрлэх үүрэгтэй байсан бол угаасаа Оростой тогтоосон харилцаандаа үнэнч байсан болохыг тэрээр онцлон тэмдэглэсэн байна.

Манжийн үеийн Монголын нөхцөл байдал, засаг захиргаа, хууль эрх зүйн орчины байдалыг сайтар ухаарч харсаны улмаас 1911 оны үндэсний хувьсгалын бүхий л

¹ Өргөдэй Тайван /Tai-Ping/ Үхэр жилийн үймээний гэрэл ба сүүдэр, Өвөр Монголын сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо, 2006 он

² В.Котвичийн хувийн архиваас олдсон Монголын түүхэнд холбогдох зарим бичиг, Судлан хэвлүүлсэн акад.Б.Ширэндэв, эрхэлсэн акад.Ш.Нацагдорж, УБ., 1972, 181 дэх тал

³ В.Котвичийн хувийн архиваас олдсон Монголын түүхэнд холбогдох зарим бичиг, Судлан хэвлүүлсэн акад.Б.Ширэндэв, эрхэлсэн акад.Ш.Нацагдорж, УБ., 1972, 192 дахь тал

⁴ И.Я.Коростовец От Чингис хана До Советской республики, Ответственный редактор О.Батсайхан, Редакторы Базаров Б.В., Ганжуров В.Ц, УБ., 2004, с.315

сценарийг нилээд эртнээс VIII Богд Жавзандамба хутагт бичсэн бөгөөд түүнийгээ ч амжилттай хэрэгжүүлж чадсан хэрэг. Үүний улмаас Богдын зөвшөөрөлгүйгээр хэн ч өөр алхам хийж байгаагүй бөгөөд 1911 он гэхэд Хүрээнд ноёдын цугларах, тарах нь хүртэл Богдын адисгүйгээр болдоггүй байсныг эх сурвалжид нэг бус тэмдэглэсэн буй⁵. Нөгөө талаар бурханы шашин хэзээ нэгэн цагт Монголчуудын омог бардам занг дарахад ашиглагдаж байсан бол XX зууны эх гэхэд Монголд Хятад соёл нэвтрэн ороход халхавч болсон төдийгүй Монголчуудыг үндэсний тусгаар тогтнолын төлөө тэмцэлд нэгэн үзүүрт сэтгэлээр нэгтгэх, шарын шашны тэргүүн Богд гэгээнийг үндэсний удирдагч болгоход шууд нөлөөлөл үзүүлснийг онцлон тэмдэглэх нь зүй буй за.

Дүгнэлт болгох нь

1911 онд Монголчууд Манж Чин гүрнээс салж, тусгаар тогтнолоо сэргээн тунхагласан явдал бол Монголчуудын түүхэнд шинэ эрин үеийг нээсэн билээ. Богд Жавзандамба хутагтыг Монгол Улсын эзэн хааны сэнтийд өргөмжлөөд, улсын цолыг Монгол, оны нэрийг Олноо өргөгдсөн, Их Хүрээг Нийслэл Хүрээ хэмээн нэрийдэж, XX зууны эхээр Ази тивд Монгол улс сэргэн мандсаны шинэ түүх эхэлжээ.

Манжийн эрхшээлд байсан үеийн Монголын ноёдын нөхцөл байдал хийгээд Бурханы шашны тэргүүн VIII Богд Жавзандамбын нэр хүнд, бие даасан байдал, нөлөөлөл зэргийг Манжийн хаанаас хараат оршиж байсан монголын ноёдын байдал лугаа харьцуулж үзвэл үндэсний хэмжээний хөдөлгөөнийг санаачилж, түүнийг удирдах, зохион байгуулах боломж, бололцоо Богд гэгээнд л илүүтэй байсан нь тодорхой харагдана. Богд Жавзандамба хутагт ч тэрхүү боломжийг сайтар, алсын хараатай ашиглаж чадсаны дүнд Монголын

⁵ О.Батсайхан Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба хутагт, Судалгааны зохиол, УБ., 2008 он

үндэсний тусгаар тогтнолын төлөө тэмцлийн оройд нь ямагт байж чадсан удирдагч нь болсон юм.

Хүрээнд сууж байсан Оросын ерөнхий консул В.Ф.Люба Петербургт илгээсэн 1912 оны 1 дүгээр сарын мэдээндээ: “Монголыг эдүгээ эрх чөлөөтэй залгуулсан энэ үйл хэргийг манлайлсан хүн нь яах аргагүй Хутагт мөн”¹ гэсэн буй. Энэ нь чухамдаа үнэнийг илэрхийлсэн хэрэг юм.

Хэрэв 1911 оноос өмнөх үед Богд Жавзандамба хутагт нь Монгол үндэстний шашны дээд шүтээн болж чадсан бол 1911 оны үндэсний хувьсгалын дараа Монголчуудын шашны төдийгүй төрийн удирдагч, эзэн хаан жинхэнэ утгаараа болжээ. Тэр бол Монголчуудад дахин сэргэлт өгсөн үндэсний хувьсгалын эцэг нь мөн билээ².

Монголчуудын амьдралын сүүлийн 300 жилд тохиосон түүхэн онцгой үйл явдал лав энэ мөн гэж үзэж байна. Чухамдаа түүхэн ач холбогдлоор нь авч үзвэл 1911 оны үндэсний хувьсгал нь Монголын гал голомтыг сэргээн бадрааснаараа, Монгол үндэстний цаашид оршин байх үндсийг тавьснаараа, үндэсний уламжлал, зан заншил, соёлыг бадруулах үндэс болсноороо Монголчуудын амьдралд онцгой чухал байр суурь зүй ёсоор эзлэх учиртай.

---

¹ РГИА., ф.892, оп.3, ед.хр.127, л.1, Архив Внешней политики России, Фонд Миссия в Пекине, Опись 1, Дело 316

² О.Батсайхан Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба хутагт, Судалгааны зохиол, УБ., 2008 он